

МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНА ДОМІНАНТА ФІЛОСОФІЇ ВЧИНКУ М. БАХТІНА

У статті досліджено особливість співвідношення моральних та естетичних чинників людської буттєвості в контексті феноменології вчинку М. Бахтіна. На основі аналізу праць російського філософа показано, що реалізація відповідального вчинку в художньому тексті постає суттєвою альтернативою наукового теоретизму, оскільки фундаментальний гносеологічний дуалізм суб'єкт – об'єкт замінюється на взаємовідношення Я – Інший, автор – герой, поняття людини – на образ людини.

Ключові слова: вчинок, мораль, естетичне, позаперебування, Інший.

В статье исследовано особенность соотношения моральных и эстетических проявлений человеческого бытия в контексте феноменологии поступка М. Бахтина. На основании анализа работ русского философа показано, что реализация ответственного поступка в художественном тексте выступает существенной альтернативой научного теоретизма, поскольку фундаментальный гносеологический дуализм субъект – объект заменяется на взаимоотношения Я – Другой, автор – герой, понятие человека – на образ человека.

Ключевые слова: поступок, мораль, эстетическое, венаходимость, Другой.

The article deals with the peculiarity of correlation of moral and aesthetic factors of a man's beingness in the context of phenomenology of an action of M. Bakhtin. On the basis of analysis of Russian philosopher's works it is shown that the realization of an important action in an artistic text is a significant alternative to scientific theoreticism as the fundamental gnosiological dualism subject-object is changed into interrelation Me-Other, author-hero, concept of a man into an image of a man.

The keywords: action, morality, aesthetic, being out, Other.

Проблема осмислення моральних та естетичних вимірів людського буття є однією з найбільш пріоритетних у філософській думці й належить до тих вічних питань, які пов'язані з потребами духовного становлення особистості та достотною самореалізацією людської екзистенції в її смислотвірності й змістовності. Значного резонансу вона набуває в періоди нестабільних соціокультурних ситуацій, ціннісно-смыслових зрушень та перехідних епох, коли з особливою гостротою постають питання ідеалів та сенсів, особистісної ідентичності та глибинних засад її існування, актуалізуючи завдання щодо посилення значущості моральних та естетичних чинників у динаміці становлення, розвитку та самотворення особистості в культурі. У цьому контексті дослідження моральних та естетичних вимірів феномену вчинку у філософському дискурсі М. Бахтіна виявляється надзвичайно актуальною.

Філософська рефлексія М. Бахтіна пронизана глибинними моральними та естетичними смислами буття людини у світі культури. Філософ виступає проти теорії культури, етики і естетики, що базуються на класичному розумінні монологічного, абстрактно-об'єктивованого суб'єкта, перенесеного з гносеології й тлумачення буття, що перебуває в принциповому відособленні від єдиного особистісного буття і його

моральнісного сенсу. Водночас критичних інвектив зазнають ідеї естетизму як «неправомірне перенесення естетичних форм у сферу етичного вчинку... і у сферу пізнання» [2, с. 22] та абсолютизація етичного, що обумовлює безплідне, відірване від життя моралізаторство. Відтак, у працях мислителя мораль та естетичне не тільки онтологізуються, а й осмислюються в їхній єдності та взаємозв'язку й аналіз феноменів людського буття та культури розгортається в цілісну етично-естетичну систему. Слід сказати, що у М. Бахтіна між етичною та естетичною площинами існує напружена взаємодія й глибинна причетність. Морально-естетична взаємодія у ракурсі досліджень спадщини мислителя тематизується в розумінні «естетизованої етики» як «проблема щирості автора... і його відповідальності за власне слово» Є. Богатирьової [6, с. 58], розуміння «етичного через естетичне, а естетичне через етичне» Р. Александрової [1, с. 91], «реальна залежність пізнавального, етичного і естетичного» та взаємопроникнення двох контекстів «контекст героя – пізнавально-етичний, контекст автора – художній і естетичний» у Є. Волкова [7, с. 17–18], поєднання «естетичного споглядання і етичного вчинку» В. Шевченка [8, с. 31] тощо.

У запропонованому дослідженні поставимо завдання висвітлити морально-естетичну домінанту феноменологічно орієнтованої філософії М. Бахтіна крізь призму реалізації відповідального вчинку у світі естетичного, актуалізуючи феномен Іншого як ціннісний центр художнього бачення.

Ключовою працею, що визначає специфіку філософування М. Бахтіна й підводить його рефлексію до онтології діалогу, є трактат «До філософії вчинку», який передбачає створення онтологічно фундованої системи моральнісної філософії, світу єдиного та одиничного вчинку в складі чотирьох частин як «найголовніших моментів архітекτονіки справжнього світу, не мислимого, а такого, що переживається» [3, с. 122]. Адже у світі класичного раціоналізму в межах гносеологізму, монологізму, теоретизму та об'єктивації індивідуальне життя проігнороване.

Так виникає задум створення першої філософії, орієнтованої саме на особистісне буття з наголосом не на її теоретизмі, а практичності, коли *philosophia prima* розглядається в зрізі моральнісної філософії. А предметом моральної філософії виступає світ вчинку, архітекτονіку якого з позицій феноменологічних ідей Е. Гуссерля покликана описувати філософія. Тому вихідною методологією у М. Бахтіна є феноменологічний опис власної свідомості та свідомості Іншого, інтроспективний опис моральнісних дій особистості в їхній унікальності, єдності та обов'язковості.

Згідно з М. Бахтіним, вчинок – вольове начало в суб'єкті, відповідальне моральнісно-сміслові діянню особистості, що охоплює фізичні дії, думки, почуття, мову і має спонукально-повиннісний характер. Власне, «вчинком має бути в мені кожен порух, жест, переживання, думка, почуття – тільки за такої умови я справді живу, не відриваю себе від онтологічних коренів справжнього буття» [3, с. 115]. А відтак саме життя набуває статусу вчинку. Навіть найдрібніші його моменти в їхній неповторній єдності переломлюються крізь призму моральної свідомості індивіда й спонукають до усвідомлення своєї присутності у світі як постійної відповідальності.

Абстрактно-теоретичне мислення, вважає філософ, яке витісняє все унікальне та одиничне, не може категорійно оволодіти світом вчинку, джерело якого

зосереджується у моїй єдиній причетності та моєму «не-алібі». Тому такою актуальною стає ідея причетності філософської думки до буття крізь призму «причетного мислення» та «причетного переживання» як небайдужих, неіндиферентних до ціннісно-сміслових контекстів світу культури.

Саме єдине й унікальне буття, викристалізовуючись у поняття «не-алібі в бутті», набуває особливого резонансу в моральнісних інтенціях М. Бахтіна. Цей суттєвий вияв людяності вимірюється усвідомленням неповторності єдиного місця в бутті, навколо якого розгортається неповторним чином буття. А звідси – відповідальність за особистісну реалізацію та здійсненість себе, унікальність свого топосу, адже «те, що я можу зробити, ніхто й ніколи зробити не може» [3, с. 112], це «визнання одиницності моєї участі в бутті», причетність «до одиничного буття: я єсмь в ньому» [3, с. 112–113]. Унікальність місця передбачає наявність відповідного обов'язку, що потребує втілення своєї одиницності в життєвий світ відповідальним вчинюванням та відкриває надмірність бачення. Власне, тут визнання своєї незаміщеності та усвідомлення «не-алібі в бутті» спонукають до активності та відповідальності, позаяк єдиність особистості й тотальність її відповідальності – це одне і те ж. Водночас пошук алібі стає свідченням випадкової закинутості людини у світ, її втечі від відповідальності, байдужості, втрати смислу, знищення співпричетності до розвитку буття, втрати самого себе. Тому моральнісний вчинок у філософуванні М. Бахтіна набуває смислової автентичності за умови відповідальності.

Як ми вже зауважили, проблема відповідальності займає чільне місце у філософських пошуках мислителя і є надзвичайно вагомою для розуміння феноменології вчинку, філософії та поетики культури, а відтак вважається пріоритетною для всього бахтінського мислення. Відповідальність у творчості М. Бахтіна підлягає дефініції в значенні внутрішньої характеристики життя як моральнісного акту вибору, вчинку, спонукально-обов'язкового та свободного. Вчинок тут набуває статусу мірила свободи, залишаючись спонукально-обов'язковим, а тому є відповідально-обов'язково-свобідний.

Особливе місце у філософії вчинку М. Бахтіна займає естетична проблематика. Вона актуалізується з позиції мистецтва, зокрема художньої літератури, позаяк «у своїй конкретиці й пронизаності емоційно-вольовим тоном із всіх культурно-абстрагованих світів... є найближчою до єдності єдиного вчинку» [3, с. 128]. Саме художня словесна творчість здатна, на думку філософа, окреслити межу абсолютизації науково-теоретичного мислення, протиставляючи філософії гносеологічного суб'єкта ідею Іншого. Тому теорія вчинку, відповідальності та діалогу у світлі ставлення людини до чужої свідомості конкретизується в контексті художньої словесної творчості, безпосередньо реалізуючись у вчинку естетичної діяльності. Як бачимо, саме естетичний смисл у філософа постає епіцентром утвердження ціннісного образу Іншого.

Слід підкреслити, що феномен чужої індивідуальності, тематизований відомим професором Санкт-Петербурзького університету О. І. Введенським, набув широкого концептуального обґрунтування у філософській рефлексії його учнів. Зокрема, поглиблений інтерес до Іншого в проблемному полі художнього твору крізь призму тематизації специфіки співвідношення автора і героя бачимо у творчості І. Лапшина

та М. Бахтіна. Утім, не вирішена О. І. Введенським проблема утаємниченого чужого душевного життя набуває осмислення крізь призму феномену емпатії як ідентифікації Я з Іншим та перенесення своєї психіки в образ зображення. Тоді як феномен вчування у філософії М. Бахтіна набуває характеристик психологізму та суб'єктивності. Відтак, актуалізується думка про утвердження наявності незбіжних свідомостей з принциповою неможливістю їх злиття. Здійснюється теоретичне обґрунтування концепту «позаперебування» в значенні іншості автора стосовно героя та забезпечення ним смислової завершуючої надмірності.

Феномен «позаперебування» щодо героя-Іншого, забезпечуючи надмір бачення, ініціює формотворчу активність автора в площині окінцевлення іншої свідомості, на яку сходять «естетична благодать» [4]. Тому завершення і є авторське художнє оформлення, яке набирає характеристик «естетичного спасіння», «естетичного виправдання» в зрізі втілення пам'яті автора у створених образах. Форма ж у цьому контексті набуває вияву активності автора, його формуючої сили, спрямованої на предмет любові, милування з метою доведення її до окресленої завершеності. Згідно з М. Бахтіним, вона співмірна з авторським дискурсом і спрямовується на організацію змісту іншого слова і життя ззовні, тематизуючи феномен озовнішеного завершення, що продукує приреченість персонажа на смерть.

Бахтінські ідеї позаперебування розглядаються в зрізі ставлення до Іншого як персонажа, героя художнього тексту, що не виходить поза смислові координати авторського бачення. Такий надмір бачення Іншого ззовні в його недосяжності для особистісної інтроспекції викликає неминучість спрямованості «Я-для-себе» на неповторну унікальність іншої свідомості. І саме така привілейованість стороннього погляду у філософському дискурсі М. Бахтіна є основою художнього творення та естетичного відношення в цілому, оскільки актуалізує нагальну потребу естетичного завершення іншої свідомості, яка сама себе завершити не може. У філософії М. Бахтіна визначальною є орієнтація естетичного на людину, а питання структурної будови світу «відповідального вчинку» якраз і підводять до аналізу архітекtonіки естетичного смислу, де центром і головною цінністю естетичного світобачення постає людина, яка «і мислиться, і бачиться, і любиться» [3, с. 128]. Естетичний потенціал зосереджується в зовнішньому спогляданні, адже тільки навколо іншості суб'єкта стає можливим оприявлення всіх смислових відтінків феномену естетичного. Але якщо концептуалізація особливостей морально-етичних смислів царини відповідального вчинювання затінює образ Іншого центризмом суб'єкта вчинку, то інтеграція в естетичну сферу викристалізовує «змістовий ціннісний центр» художнього бачення Іншого. Отже, М. Бахтін підкреслює особливу роль чужої індивідуальності в створенні зовнішнього любовно-милуючого завершення. Мова йде про надмірність бачення, згідно з якою стороннім поглядом мимовільно охоплюється те, що внутрішньо невидиме – зовнішній образ, оточення (вираз обличчя, напруження м'язів, обриси тіла, тобто те, що поза моєю спиною, тощо). Таким чином, естетична подія неможлива без емоційно-вольової реакції іншого-автора, що потребує активного сходження від нього. І це переосмислене М. Бахтіним естетичне відношення набуває рис міжсуб'єктності у світі співвідношення автора і героя.

Тут саме Інший володіє надзвичайно глибинним морально-естетичним сенсом,

позаяк потребує іншої свідомості, конче необхідної для конституювання власного Я та власного світу, збереження власної ідентичності. Так, на думку мислителя, зосередженість естетичного на «Я-для-себе» не тільки непродуктивне, але й нереальне в цілому, адже неможливо любити себе чи милуватися собою. Тому надзвичайно ефективною для експлікації естетичної проблематики є зв'язок естетичного з любов'ю. Незалежно від позитивних чи негативних якостей персонажа саме вона в естетичному спогляданні виражає прикутість зацікавленої уваги до героя, виражаючи у всеприйнятті любовного утвердження, небайдужість, «художню доброту», охоплення багатоманітності буттєвих відтінків, у зв'язку з чим М. Бахтін цитує прислів'я: «Не по хорошу мил, а по милу хорош» [3, с. 128]. Утім, відсутність естетичної любові стає свідченням неприязні, байдужості та ігнорування світу, збідніння феномену естетичного в цілому. Адже тільки естетична реакція, обумовлена любов'ю, оформлює, милує, закріплює в образі зовнішній вираз душі і тіла.

Треба сказати, що вагомий вплив на морально-естетичну концепцію російського філософа мали світоглядні інтуїції Маргбурзької школи (єдність культури, естетична любов тощо). Так, ідея естетичної любові була запозичена М. Бахтіним з філософських інтенцій Г. Когена. У праці «Естетика чистого почуття» Г. Коген розкриває любов як необхідну умову мистецтва та естетичного почуття в цілому, оскільки феномен естетичної любові зосереджує в собі зміст художнього образу, що концентрується в його прагненнях повідомити про себе та передати звістку, яка звернена до «Ти». Тому у сфері мистецтва здійснюється зустріч двох свідомостей «Я-Ти» (Г. Коген), переосмислених у фокусі взаємовідносин автора – героя (М. Бахтін), одна з яких у філософській рефлексії російського філософа, оформлюючи, завершує іншу, покладаючи весь тягар творчої активності на автора. Закінчуючи збирання в єдине смислове ціле всіх пізнавально-етичних визначень і оцінок людини-героя, М. Бахтін робить спробу «зібрати всього героя, який всередині себе неухвальный, розкиданий» (В. Біблер).

Любовно-милуюче завершуюче формотворення порівнюється зі спасінням та спокутуванням героя, що дає підстави для уподібнення авторських волевиявлень зі ставленням Бога до свого творіння. Особливої уваги в художній події серед учасників активності автора та пасивності героя надається саме емоційно-вольовій реакції автора. Погодимося з М. Бахтіним щодо того, що «подія взаємовідношення автора і героя всередині конкретного твору часто має декілька актів: герой і автор то борються між собою, то зближуються, то різко розходяться; але повнота завершення твору передбачає різке розходження і перемогу автора» [4, с. 172]. Однак творче зусилля окінцевлення здійснюється, на думку філософа, під знаком смерті, сконцентрованості естетичного бачення «навколо ціннісного центру – смертної людини» [3, с. 131]. Утім, завершення як авторський привілей естетично-формуючого та любовно-милуючого естетичного погляду ззовні в ціннісному окінцевленні та замкненості героя-Іншого є антиципацією смерті не у фізичному, а ціннісно-смиловому горизонті. Безсумнівно, ідея смертності є продуктивною для розуміння особливостей естетики словесної творчості, позаяк резюмує напередвизначеність життя героя, адже, слідуючи за М. Бахтіним, естетично творче ставлення до героя та його світу є

ставлення до нього як до того, що має померти. Загрозу творчій об'єктивації вловлюємо у романі Ф. Достоевського. Тут герої незалежні від авторського втручання, рівноправності, свободи та діалогічності. У міжсуб'єктних відносинах автора і героя Ф. Достоевського відстежуємо відмову від надміру бачення та «поза перебування». Але, як справедливо відзначає Є. Волкова, «необхідно... спочатку володіти надмірністю, щоб потім від неї відмовитись» [7, с. 22]. Творчий вчинок автора, що реалізується в естетичному просторі культури, у М. Бахтіна розгортається на межі тіла та душі, однак «духу ще немає; для нього все ще має відбутися» [4, с. 190]. Тут актуальним є погляд на душу і тіло як завершене ціле, що передбачає уречевлення героя в розумінні емпіричної обмеженої предметності. Тому ранні естетичні праці мислителя в окресленості чужого Я в межах зосередженості на поверхневих тілесно-душевних рівнях постають перехідним етапом для справжнього діалогу в глибинних підвалинах духовного.

Відтак монологічні тенденції, що оприявнюються на поверхневих тілесно-душевних рівнях формотворення художнього персонажа, набувають статусу підготовчого етапу для діалогічного дискурсу феномену духовного, позаяк розкриття чужої індивідуальності обумовлене справжнім глибинним спілкуванням (діалогом). Діалогічний дискурс М. Бахтіна унеможливорюється за умови розчинення індивіда в Іншому, злиття культур та нівеляції ідентичної ціннісної системи координат, у зв'язку з чим втрата контрастності призводить до руйнування інтерсуб'єктивного простору. Тільки в контексті «позаперебування» стверджується недопустимість ототожнення свідомостей, що закладає значний потенціал збереження реальності Іншого.

Література:

1. *Александрова Р. И.* Этическое и эстетическое в творчестве М. М. Бахтина / Р. И. Александрова // Вопросы философии. – 1994. – № 12. – С. 90–96.
2. *Бахтин М. М.* Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Худ. лит., 1975. – 504 с.
3. *Бахтин М. М.* К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники: ежегодник / АН СССР, Науч. совет по филос. и социол. пробл. науки и техники. – М., 1986. – С. 80–160.
4. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
5. *Библер В. С.* Михаил Михайлович Бахтин, или Поэтика культуры / В. С. Библер. – М. : Прогресс, Гнозис, 1991. – 170 с.
6. *Богатырева Е. А.* М. М. Бахтин: этическая онтология и философия языка / Е. А. Богатырева // Вопросы философии. – 1993. – № 1. – С. 51–58.
7. *Волкова Е. В.* Эстетика М. М. Бахтина / Е. В. Волокова. – М. : Знание, 1990. – 62 с.
8. *Шевченко В. О.* Естетичні ідеї М. М. Бахтіна у світлі некласичного ідеалу раціональності / В. О. Шевченко // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 7. – С. 26–36.